

ISLOM DINIGA OID TERMINLAR VA ULARNING TURKIY VARIANTLARI

Boymirzayev Muhammad

*DTPI Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili
yo'nalishi 3-bosqich talabasi*

Bozorova Zuhra

*DTPI Filologiya va tillarni o'qitish: o'zbek tili
yo'nalishi 3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada islomiy terminlarning turkiysi haqida so'z boradi. Shuningdek, turkiy so'zlarning etimologiyasiga ham nazar tashlaymiz. Namoz, ro'za, hamd, hidoyat, sajda kabi diniy terminlarning asosiy o'zlashish manbasini aniqlaymiz.

Kalit so'zlar: termin, islomiy termin, turkiy termin, etimologiya, ro'za, namoz, asliy manba.

Abstract: This article discusses the Turkish origin of Islamic terms. We will also look at the etymology of Turkish words. It will be identified the main sources of borrowing of religious terms such as prayer, fasting, praise, guidance, and prostration.

Keywords: term, Islamic term, Turkish term, etymology, fasting, prayer, original source.

Ma'lumki, islomdan oldin ajdodlarimizda ro'za tutish albatta bor bo'lgan. Ro'za va namoz so'zining turkiysi yo'qmi? Buddizmga, moniylik dinida bu ibodat borligi ma'lum. Ro'za ma'nosida baqa'g so'zini, «ro'za tutmoq» ma'nosida baqa-(baqamoq) fe'lini ko'ramiz. Balki bu so'z bog'lamoq ma'nosidagi ba- fe'lga borib taqalishi mumkin.

Namoz ma'nosida esa turkiy Qur'on tarjimalarida va «Devonu lug'atit-turk»da yu'kun'ch, namoz o'qimoq ma'nosida yu'kun- (yukunmak) fe'li uchraydi. Bu so'z «tiz cho'kmoq, ta'zim qilmoq» ma'nosidagi yu'kun- fe'lidan kelgan.¹ Islomning besh farzidan biri bo'lgan namoz so'zi ham forscha bo'lib, arablar aslida salât (ko'pligi salavât) deydi. Demak bu so'zning ham bizga arabchasi emas, forschasi kirib kelgan ekan. Bu ham o'zida bir qancha tarixiy jarayonlarni aks ettirib turibdi. Bu esa alohida mavzu. Biz so'zning etimologiyasiga kirsak, aslida islomdan oldin ham tilimiz tarixida ayni negizdan boshqa so'z bor ekanini ko'ramiz.

Namaç/namazning xoh sanskrit, xoh pahlaviy tilida «hurmat bilan egilish, ta'zim qilish» ma'nosi bor edi. Sanskrit tilidan bir necha buddizmga oid termin dunyo tillariga

¹ Rahmatullayev Sh., O'zbek tilining etimologik lug'ati

tarqalib ketgan. Bular orasida aynan shu soʻz ham bor. Chunki buddizm eʼtiqodida kaftlarni birlashtirib taʼzim qilish keng yoyilgan. Haligacha Hind tomonlarda shu uslubda salomlashilar ekan «Namaste» deyilishi maʼlum. Aynan namaste soʻzi ham namaz/namaç bilan bir oʻzakdan kelgan. Buddizmga eʼtiqod qilgan turkiylar orasida esa oʻziga xos «buddizm basmalasi» bor edi: namo bud, namo darm, namo sang. Maʼnosi: buddaga taʼzim, taʼlimotga taʼzim, jamoatga taʼzim. Buddizm muhitidagi turkiy asarlarda ana shunday soʻz boshini koʻramiz. Bu yerdagi namo soʻzi ham namoz soʻzi bilan oʻzakdosh. Demak islomdan oldin ajdodlarimiz uchun bu soʻz begona boʻlmagan ekan. Namoz soʻzi haqida shevashunos kanali quyidagi maʼlumotni berib oʻtdi:

Musulmonlarning kunda besh mahal oʻqiydigan ibodatining ismi namozdir. Ushbu soʻz bizga forscha orqali kirib kelgan. Ikki xil maʼnosi bor.

1. Hurmat va taʼzim maʼnosida yerga egilish
2. «Islomiy ibodat shakli»

Bu soʻz oʻrta forschada ayni maʼnoni bildiruvchi namaç yoki namâz soʻzidan kelib chiqqandir. Avesto tilida nōmah - ibodat, soʻzi bilan ayni negizdandir. Sanskritchada esa nāmas-/namaskar bilan aynidir. Namoz bilan bogʻliq soʻzlar: namozxon namozgoh namozxona benamoz, namozsiz namozlik, joynamoz, namozshomgul, namozgar (namozi digar) odatda peshin namozidan keyingi namozlar uchun qoʻllaniladi)

Undan tashqari Namozbek, Namozboy, Namozxon kabi atoqli ismlarda ham uchraydi.

Shuningdek, islomiy terminlarning turkiychasi haqida soʻz yuritar ekanmiz, Kabir=ulugʻ, Afuv=keçürgän, gunoh= yazuq, shayton= yäk, sajda= yükünç, qiyomat= jaza küni, jam küni, song kün; qiyom= adaqın tur, duo=alqış, oyat= belgü, ajal=atalmiş vaqt, sur= borğu, nafs=öz, nabiyy= savçi kabi muqobil variantlari borligini ham bilishimiz zarur.²

Hijriy-qamariy yil hisobida toʻqqizinchi oy shunday nomlanadi. Ramazon- bu oy davomida musulmonlar roʻza tutadi. Maʼlumotlarga koʻra, bu soʻz qadim tarixga ega. Ramazon dastlab juda issiq kunlarga toʻgʻri kelgani uchun unga ramazon – juda issiq, kuydiradigan issiq deb nom berganlar. Soʻzning ana shu maʼnosidan kelib chiqib, bu oyda roʻza tutgan odamning gunohlari kuyib, yoʻq boʻladi degan fikr ham aytiladi. Roʻza-forscha roʻz, yaʼni kun soʻziga -a qoʻshimchasini qoʻshib hosil qilingan. Ildizi soʻgʻdchaga borib taqaladi. Roʻza tutgan kishi sahardan quyosh botgunga qadar, demak, butun kun davomida yeb-ichmaydi. Bu soʻz arab tilida as-savm, as-siyam deyiladi. Uning lugʻaviy maʼnosi biror narsadan oʻzini mutlaqo tiyib turishdir.³

Roʻza soʻzi Markaziy Osiyo, Afgʻoniston, Eron, Hindiston, Pokiston, Bangladesh kabi mamlakatlar tillarida ham ishlatiladi. U rus tiliga uraza shaklida

² Rahmatullayev Sh., Oʻzbek tilining etimologik lugʻati

³ <https://t.me/orifolib>

kirgan. Saharlik-arabcha sahar soʻziga oʻzbekcha -lik qoʻshimchasini qoʻshib yasalgan. Tong otmasdan, roʻza tutish vaqti boshlangunga qadar yeyiladigan ovqat va shunga belgilangan vaqtni anglatadi. Saharlik arab tilida suhur deyiladi. U sahar soʻzi bilan oʻzakdosh. Iftorlik bu soʻz arabcha roʻza tutishni toʻxtatdi maʼnosidagi fatara feʼlidan yasalgan. Asliyatda roʻza tutishni toʻxtatish, nonushta qilish maʼnolarini anglatadi. Oʻzbek tilida roʻza kunlari shom paytida oʻtkaziladigan roʻzani ochish, ogʻiz ochish marosimini, ogʻiz ochib ovqatlanishni, mana shu paytda beriladigan ziyofat, mehmondorchilikni anglatadi.

Roʻza ochish jarayonini soʻzga -lik qoʻshimchasini qoʻshib iftorlik deb atash ham keng tarqalgan. Tarovih- arabcha taravihu – tarviha soʻzidan, oʻzbek tiliga tovush oʻzgarishiga uchragan holda oʻtgan. Asliyatda dam olish, hordiq onlari maʼnosini anglatadi. Ibodat maʼnosida esa asliyatda ham, oʻzbek tilida ham xufton namozidan keyin oʻqiladigan sunnat namozni anglatadi. Toʻrt rakat oʻqib, ortidan dam olingani uchun bu namoz tarovih deb nomlangan.

Qadr kechasi-ramazon oyidagi fazilatli, ming oydan afzal kecha. Arab tilidagi laylatul qadr iborasi oʻzbekchada belgilash kechasi, miqdor kechasi maʼnosini anglatadi. Qadr kechasi oʻzbek tilida laylatulqadr shaklida ham ishlatiladi. Fitr - ramazon oyi roʻzasidan keyin, shukronalik uchun beriladigan sadaqa. U iftor soʻzi bilan oʻzakdosh boʻlib, roʻza tutish tugashini, ogʻzi ochiqlikni bildiradi. Uning ehson, hadya maʼnosi ham bor. Namoz – yukunch. Bu soʻzga ilk bor «Qisasi Rabgʻuziy»da duch kelgan edim. Keyin boshqa manbalarda, jumladan, «Devonu lugʻatit turk»da uchratdim.⁴

Musulmonlar kuniga besh mahal bajaradigan ibodat bugungi tilimizda namoz deyiladi. Namoz forschadan olingan, asliyatda ham ayni shu mazmunda. Arabchasi – salat.

Islom dini turkiy qavmlar yashagan hududlarga kirib kelganida, xususan, VII-VIII asrlarda turkiy til juda quvvatli edi. U yangi tushunchalarga tezda ot qoʻyib olardi. Namoz bilan ham shunday boʻldi. Uni yukunch deb atadilar. «Devonu lugʻatit turk»da yukunch namoz maʼnosida sharhlangan va u bilan bogʻliq misollar bir necha oʻrinlarda keltirilgan:

Qul Tangrika yukundi – banda Tangri taologa ibodat qildi.

Tangrika yukunch yukundi – Tangri taologa yukundi, namoz oʻqidi.

Oʻl yukunch etti – u namoz oʻqidi.⁵

Yukunch yukundi iborasi bosh egdi, boʻyin sundi maʼnolarida ham ishlatilgan. Masalan, «Oʻl bekga yukunch yukundi» jumlasida u bekka bosh egdi maʼnosida. Bu yerda ibodat mazmuni yoʻq. Yukunmoq soʻzining ibodat qilmoq maʼnosi XV asrdayoq

⁴ https://t.me/etimologiya_burchagi

⁵ Tuychiyeva O. Fargʻona jamoat salomatligi tibbiyot institute oʻqituvchisi «Lotin tili tarixi va uning bugungi kundagi ahamiyati» nomli maqola, FTAI jild: 03, nashr: 09, Noyabr 2022, B. 96

yo'qolib ulgurgan. Chunki Navoiy asarlarida ham yukunmoq egilmoq, hurmat yuzasidan ta'zim qilmoq ma'nolarida keladi.

Yaratgan TANGRI oti bilan boshlayman.

Har bir ishning va so'zning boshi «bismilloh» bo'lganidek so'zni tangri so'zi bilan boshlaylik. O'zbek tilining izohli lug'atida «Olloh, Xudo, Parvardigor» deb ochiqlanar ekan kelib chiqishi mo'g'ul tilidagi «tenger» so'zidan ekanligiga ishorat berilgan. Holbuki bu so'z sof turkiy so'z. Tilimizdagi asosiy so'zlardan biri mo'g'ulchadan kirib kelishi haqiqatga mos kelmaydi. Bu so'zning tilimiz tarixidagi asl ma'nosi osmon degani. Buni ko'kturk matnlaridagi so'zning birlamchi ma'nosidan bilib olsak bo'ladi. (Tengri teg tengridä bolmiş türk bilgä qağan). Xo'sh, qanday qilib osmon ma'nosidagi so'z yaratgan, iloh anglamiga kelib qoldi ekan? Buning ortida uzundan-uzun tarixiy o'tmish bor. Ibtidoiy davr insoni qarasa qor, yomg'ir, chaqmoq, momaqaldiraq kabilar osmondan kelmoqda. Quyosh chiqib botar, qorong'u bo'lib oy-u yulduzlar chaqnaydi. Natijada osmon hammadan kuchli bir zotning makoni degan tushuncha uyg'onadi. Shu sababli dunyo tillarida osmon ma'nosidagi turli so'zlar «tangri» yoki «tangrining makoni» anglamiga ham kela boshlaydi. Demak tangri so'zi avvalo «osmon», keyichalik esa «yaratuvchi, iloh» ma'nosiga ega bo'lgan. Shu bois ham turkiy xalqlarda ko'ktangri tushunchasi yuzaga kelgan va «tangri» ning osmon ma'nosi unutilgan. Oqibatda endi osmon ma'nosida boshqa so'zlarga ehtiyoj tug'ilgan. Bu vazifani esa ko'k so'zi o'z zimmasiga olgan. Ko'kda yaratuvchi bir tangri borligi e'tiqodidan hozirgacha yetib kelgan ba'zi an'analar, tushuncha va xatti-harakatlarning ildizi ham tangri so'zining mana shu tarixiy sayridan. Yana ham yaratgan Tangri eng to'g'risini bilguvchi zotdir!

Muxtasar aytganda, islomiy terminlarni nutqimizda qo'llayotganimizda uning asliy turkcha variantlari ham borligini unutmasligimiz lozim. Maqolaning maqsadi esa sizga turkiycha dinga oid terminlar ham mavjudligini, biroq bu so'zlar tilimizdan foydalanilmayotganligini eslatish edi. Tilimizning sofligiga putur yetkazmaslik uchun ushbu so'zlardan keng miqyosda foydalanishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rahmatullayev Sh., O'zbektilining etimologik lug'ati, Toshkent: Universitet, 2000, B. 7-8
2. Tuychiyeva O. Farg'ona jamoat salomatligi tibbiyot institute o'qituvchisi «Lotin tili tarixi va uning bugungi kundagi ahamiyati» nomli maqola, FTAI jild: 03, nashr: 09, Noyabr 2022, B. 96
3. Manlio Cortelazzo «Il vocabolario Etimologico», Bologna: Zanichelli, 1979
4. Q. Dusmuratov, O'zbek epistolyar nasrining shakllanishi va taraqqiyot ta'moyillari, "JOURNAL OF SCIENCE-INNOVATIVE RESEARCH IN UZBEKISTAN" JURNALI VOLUME 2, ISSUE 2, 2024.
5. <https://t.me/oriftolib>
6. https://t.me/etimologiya_burchagi